

Konduktywna pedagogika – węgierska metoda Pető w rehabilitowaniu pacjentów z upośledzeniami ruchowymi o podłożu związanym z uszkodzeniami centralnego układu nerwowego

Conductive education – Hungarian method of Pető in rehabilitation of patients with mobility impairments associated with damage of central nervous system

JACEK SZMALEC^{1,2/}, AGNIESZKA PACZKOWSKA^{3/}, ESZTER DARÓCZY^{4/}, JERZY T. MARCINKOWSKI^{5,6/}

^{1/} Gabinet Terapeutyczny Integracja Sensoryczna w Ostródzie

^{2/} Specjalny Ośrodek Szkolno-Wychowawczy w Szymanowie

^{3/} Gabinet Fizjoterapii „Neuron” w Dziecmierowie

^{4/} Instytut Konduktywnej Pedagogiki i Reaktywowanej Terapii Grupowej im. András Pető, Budapeszt, Węgry /The András Pető Institute of Conductive Education and Conductor Training, Budapest, Hungary

^{5/} Zakład Higieny, Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu

^{6/} Wydział Studiów Społecznych, Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa w Poznaniu

W artykule przedstawiono istotę pedagogiki konduktywnej na tle usług świadczonych przez Instytut Konduktywnej Pedagogiki i Reaktywowanej Terapii Grupowej im. András Pető w Budapeszcie. Przedstawiono historię tego Instytutu i osiągnięcia jego założyciela András Pető – wpływ jego doświadczenia życiowego na kształt interdyscyplinarnego systemu wychowawczego dla ludzi po dziecięcym porażeniu mózgowym – zarówno dzieci, jak i dorosłych. Opisano współpracę między rodzicami i konduktorami (wychowawcami, prowadzącymi), między specjalistami z różnych dziedzin – w celu osiągnięcia jak najlepszych wyników w funkcjonowaniu w rodzinach i społeczeństwie. Opisano warsztaty dla obcokrajowców, które są organizowane w sezonie letnim, usługi świadczone przez Instytut osobom z zewnątrz oraz rezultaty, jakie mogą być osiągnięte podczas stosowania omawianej metody.

Słowa kluczowe: metoda Pető, pedagogika konduktywna, mózgowie porażenie dziecięce, interdyscyplinarny system wychowawczy

The paper presents the essence of the conductive pedagogy based on the services provided by the András Pető Institute of Conductive Education and Conductor Training. The history of the Institute and the achievements of its founder András Pető are discussed – the impact of his life experience on the shape of an interdisciplinary educational system for people with infantile cerebral palsy – both children and adults. The paper discusses the cooperation between parents and conductors (educators, trainers), between specialists of different disciplines – in order to achieve the best results in the functioning of families and society. The summer workshops for foreigners are described, the services provided by the Institute to outsiders, and the results that can be achieved by this method.

Key words: method of Pető, conductive education, cerebral palsy, interdisciplinary educational system

© Hygeia Public Health 2014, 49(4): 655-659

www.h-ph.pl

Nadesłano: 12.10.2014

Zakwalifikowano do druku: 20.12.2014

Adres do korespondencji / Address for correspondence

Eszter Daróczy

Manager of the International Relations Team

Pető Institute

Kutvolgyi ut 6, H 1125 Budapest

Wprowadzenie

Mózgowe Porażenie Dziecięce (MPD) – to grupa niepostępujących, często zmieniających się z wiekiem różnorodnych zaburzeń ruchowych (z innymi objawami neurologicznymi) powstałych wskutek uszkodzeń lub wad mózgu we wczesnym stadium jego rozwoju [1]. Częstość występowania MPD szacuje się na 2-3/1000 urodzeń żywych; częstość ta wzrasta wielokrotnie w grupie wcześniaków. Według Zgorzalewicz

i wsp. [2] MPD w populacji poznańskiej występuje z częstotliwością 2,2/1000 urodzeń żywych. W USA rozpoznaje się rocznie około 10 000 przypadków MPD [3].

Celem terapii dla dzieci z MPD jest zapobieganie utrwalaniu się powstałych już zaburzeń. Wymagana jest terapia wielopłaszczyznowa, w którą zaangażowanych powinno być wielu specjalistów (lekarze, fizjoterapeuci, psychologzy, pedagodzy, logopedzi,

pracownicy socjalni). Metoda Petö – jako jedna z form rehabilitacji w MPD – jest właśnie metodą o działaniu kompleksowym, której zalety warto propagować, stosując ten rodzaj terapii. Metoda Petö stwarza warunki pełnego rozwoju dziecka, pomaga w przyswajaniu nauki i integruje z ćwiczeniami ruchowymi.

András Petö a pedagogika konduktywna

András Petö to patron Instytutu Konduktywnej Pedagogiki i Reaktywnej Terapii Grupowej w Budapeszcie na Węgrzech. Ten wszechstronnie wykształcony lekarz i pedagog urodził się 11 września 1893 r. w Szombathely na Węgrzech; zmarł 11 września 1967 r. w Budapeszcie.

W czasie I Wojny Światowej pracował w szpitalach wojennych. Później został asystentem lektora w katedrze fizjologii Uniwersytetu Wiedeńskiego. Następnie powoływano go na dyrektora kilku instytutów rehabilitacji. W 1922 r. podczas pracy w Sanatorium w Simmering (dzielnica Wiednia) zajmował się rehabilitacją osób z upośledzeniem ruchowym po uszkodzeniu centralnego układu nerwowego (CUN). Tam miał okazję poznać stosowane wówczas w takich przypadkach różnego rodzaju terapie [4]. W latach 1930-1938 opublikował wiele prac naukowych, między innymi z zakresu medycyny. Przez pewien czas był naczelnym redaktorem pisma „Biologische Heilkunst”. Z tego okresu pochodzą jego pierwsze artykuły dotyczące założeń nauczania konduktywnego. Po powrocie na Węgry w 1938 r. András Petö zajął się tworzeniem podstaw systemu konduktywnej pedagogiki, którą w przyszłości będzie teoretycznie rozwijał i wzbogacał. Po II Wojnie Światowej w 1945 r. zaczął wdrażać swój oryginalny, całościowy system rozwoju osobowości ukierunkowany na dzieci z niepełnosprawnością ruchową – w ramach założonego przez siebie „instytutu”. Oficjalne uznanie i otwarcie przez węgierskie władze państwowe pod nazwą „Narodowy Instytut Terapii Ruchowej” nastąpiło w Budapeszcie w 1952 r. Istota tej metody polega na wszechstronnym, kompleksowym rozwoju osobowości przez aktywne nauczanie. Ukierunkowany i zaplanowany proces nauczania rozwija się w miarę jak poszczególne elementy nieprawidłowo funkcjonującego centralnego układu nerwowego przekształcają się w jedną całość, dzięki dokładnie zaplanowanemu programowi, rozłożonemu na etapy, regularnie dopracowywanemu i kompleksowemu. W jego ramach ruch, mowa, intelekt, rozumienie, postrzeganie, chęci i emocje rozwijają się równolegle. Kompleksowy program konduktywnego nauczania – to wysoce efektywna metoda, pozwalająca w wielu przypadkach scalić rozdzielone funkcje. Program nie przewiduje stosowania specjalistycznego, wysoko zaawansowanego technologicznie sprzętu [4, 5].

Dzisiaj konduktywna pedagogika – metoda Petö – jest uznana na stronach internetowych „Hungaricumom” za unikalną metodę węgierską. Pomimo tego, że wyniki badań wskazują, iż minimum 1/3 pacjentów z upośledzeniami ruchowymi na podłożu uszkodzeń CUN uzyskuje dobre wyniki w ramach konduktywnego nauczania, to nie twierdzi się, że ta metoda jest jedną z najlepszych metod w rehabilitacji dzieci z niepełnosprawnością ruchową. Trudnością jest to, że: „W nauczaniu kierowanym stan uszkodzenia neuronów ruchowych przyjmowany jest początkowo przez dziecko jako norma. Nie ma bowiem ono żadnych innych doświadczeń niż te, które dane są mu od urodzenia” [6]. Dlatego: „W kierowanym nauczaniu ważne jest rozwiązanie systemowe. Oprócz uszkodzenia mózgu występują również dysfunkcje poznawcze, w sferze myślenia, społeczne, rodziny, emocjonalne, komunikacyjne, programowania ruchu” [6-8].

Kształcenie kadr na poziomie wyższym w Instytucie Petö

Kształcenie konduktywne jest szczególnym obrazem integracji, kompleksowego pedagogicznego oddziaływania, ukierunkowanego planowanego i nieustająco kontrolowanego procesu, zahaczającego o wszystkie funkcje człowieka z upośledzeniem ruchowym – odpowiednio do jego wieku.

Do realizacji tego procesu nieodzowna jest pomoc specjalnie wykształconego profesjonalisty – wychowawcy/mentora/konduktora. I tak jednocześnie z wdrożeniem praktyki konduktywnego nauczania zaistniała konieczność przygotowywania konduktorów/nauczycieli. W początkowym etapie, w 1963 r., zostało zorganizowane oficjalne ich kształcenie, które od tej pory prowadzone jest tylko na Węgrzech (kształcenie na poziomie szkoły wyższej i dalsze szkolenie konduktorów – specjalistów z konieczną kwalifikacją do pracy w klasycznym systemie konduktywnego nauczania według metody Petö). Celem opisywanej szkoły wyższej jest dostarczenie przyszłym konduktorom bieżącej akademickiej wiedzy i przygotowanie ich do realizacji procesu konduktywnego nauczania do zabezpieczenia kompleksowego rozwoju osób z porażeniem CUN dowolnej wiekowo grupy. Instytut Konduktywnej Pedagogiki i Reaktywowanej Terapii Grupowej im. András Petö i szkoła wyższa konduktorów bierze również udział w procesie reformowania szkolnictwa wyższego (proces boloński^{1/}). Zgodnie z filozofią nowego nauczania, zbieżną z filozofią innych uczelni, studenci kształcą się w szkole według liniowego systemu i otrzymują bazowe wyższe wykształcenie

^{1/} Deklaracja Bolońska, podpisana 19 czerwca 1999 r. stała się podstawą procesu bolońskiego. Dokument podpisało 29 ministrów odpowiedzialnych za szkolnictwo wyższe; miał on na celu utworzenie Europejskiego Obszaru Szkolnictwa Wyższego (European Higher Education Area)

konduktora, z możliwością specjalizacji w kategorii nauczyciela w placówkach przedszkolnych lub w klasach początkowych. Czteroletni, podstawowy program kształcenia, składający się z 8 semestrów, daje studentom wszystko co niezbędne dla wybranego przez nich zawodu: konduktywnej pedagogiki. Ponadto studenci, wybierający specjalizację nauczyciela-wychowawcy w przedszkolach, otrzymują konieczne kwalifikacje i uprawnienia do uczenia dzieci z upośledzeniem ruchowego aparatu w przedziale wiekowym od 3 do 6 lat w przedszkolu, i odpowiednio, studenci wybierający specjalność nauczyciela klas podstawowych, otrzymują uprawnienia do uczenia uczniów z zaburzeniami ruchu w przedziale od 6 do 10 lat. Kształcenie jest prowadzone przez 29 etatowych instruktorów odpowiednich fakultetów w specjalistycznych grupach dwóch instytutów: Instytutu Konduktywnej Pedagogiki i Instytutu Nauk Humanistycznych oraz dwóch niezależnych katedr, a także wielu z wysoko wykwalifikowanych instruktorów zaproszonych do współpracy z Instytutem Praktycznego Nauczania.

Zakresy kształcenia w Instytucie Pető

Zakresy edukacji na kursach konduktywnego kształcenia w Instytucie Pető przedstawiają się następująco:

- konduktywne kształcenie dzieci w wieku przedszkolnym (od 3 do 7 lat) – dzienna forma kształcenia i internat;
- konduktywne kształcenie dzieci w wieku szkolnym (zerówka/przygotowawcza klasa) i od 1. do 8.) z nienaruszonym intelektem, z trudnościami w nauce;
- wyżywienie i zakwaterowanie;
- przygotowawcze specjalistyczne nauczanie uczniów 9. i 10. klasy;
- w ramach działalności grup terapeutycznych – pedagogów dla dzieci w przedziale od 6 miesięcy do pełnoletności świadczy się następujące profesjonalne usługi:
 1. konsultacje dotyczące konduktywnego nauczania, początkowy rozwój i opieka;
 2. konduktywne nauczanie i towarzyszenie;
 3. konsultacje dotyczące wychowania;
 4. usługi konduktora na wyjeździe
 5. pomoc zawodowa
 6. konduktywne nauczanie dzieci w wieku młodszym, szkolnym, młodzieży mieszkających poza granicami Węgier.

Konduktywna szkoła średnia, szkoła – Internet i kursy przygotowawcze

Konduktywna szkoła średnia jest nieodzownym elementem węgierskiego systemu nauczania i odpowiada potrzebom państwowego programu nauczania

w szkołach średnich. Na podstawie odpowiedniej weryfikacji przez państwową komisję ekspertów, oceniającą ruchowe nawyki i potrzeby rehabilitacyjne, do dwupoziomowej szkoły kwalifikowane są dzieci z MPD, u których nie występuje upośledzenie umysłowe. Poziom podstawowy obejmuje klasy od 0 do 8. Poziom wyższy obejmuje klasy 9 i 10, gdzie proponowane jest przygotowawcze kształcenie techniczne. Istnieje także grupa „Szansa”, w której uczniów przygotowuje się do szybkiej integracji przed pójściem do szkoły ogólnokształcącej.

Dzieci niemające możliwości codziennego przyjeżdżania do szkoły mogą być przyjęte do internatu.

Dzieci przyjmowane są na podstawie rekomendacji wspomnianej komisji przyjmuje się dzieci z całego kraju. Specyficzną cechą tego systemu jest „zerowa”, czyli przygotowawcza klasa, w ramach zajęć której pracuje się nad zmianą nawyków we wzorcach ruchu i postawy, czynnościach życia codziennego. Podczas lekcji w szkole jest miejsce nie tylko na systematyczne nauczanie, ale również przeznaczają się czas na wykształcenie prawidłowych nawyków ruchowych. Wielu uczniów, pomimo upośledzeń ruchowych, nakłania się do przełamywania poważnych zaburzeń komunikacyjnych i dlatego dużą uwagę poświęca się rozwojowi mowy i logopedii. Także nie małą rolę w procesie kształcenia gra nauczanie korzystania z komputera. Ukończenie zajęć jest możliwe dopiero po opanowaniu przez uczniów odpowiednich dziedzin lub po osiągnięciu przez nich odpowiedniego poziomu intelektualnego i fizycznego, pozwalającego im na integrację w systemie ogólnokształcącym.

Unikalne cechy metody Pető w rehabilitacji dzieci z MPD

W ramach konsultacji, dotyczących konduktywnego nauczania, skupia się uwagę na początkowym rozwoju i kompleksowej opiece nad dziećmi w młodszym wieku, u których występuje nieprawidłowy rozwój psychoruchowy wynikający z mózgowego porażenia dziecięcego.

Im szybciej zaczyna się konduktywne nauczanie, tym lepsze osiąga się rezultaty. Im dziecko jest starsze, tym trudniejsze okazuje się wdrażanie programu. Rozwój dzieci w wieku od 6 miesięcy do okresu przedszkolnego uzyskuje się poprzez indywidualne lub grupowe zajęcia. Wraz z wiekiem dziecka, we współpracy z jego matką i pozostałymi członkami rodziny, formowana jest u niego motywacja i dążenie do aktywnej działalności. Uzyskuje się to przez emocjonalne oddziaływanie podczas zajęć grupowych w formie zabawy. Dzieci, wymagające obecności matek, biorą udział w „laboratoryjnych” codziennych zajęciach trwających od 2 do 3 godzin. Dzieci podzielone są na grupy

o zbliżonym rozwoju. Rodzice dzieci z upośledzeniem ruchowym, mieszkający daleko od Budapesztu, też biorą udział w procesie nauczania przez uczęszczanie do szkoły dla rodziców zgodnie z indywidualnym programem rewalidacyjno-terapeutycznym. Wspomaga to maksymalne wykorzystanie czasu pobytu dziecka w domu, by wspomóc i przyspieszyć jego rozwój przez realizację wspomnianych zadań. „Do tego celu wykorzystywane są specjalne meble, przy których dziecko doskonali lokomocję, siadanie, wstawanie” [5]. „Celem tych wszystkich zabiegów jest zwiększenie poczucia własnej wartości, sprawczości” [9].

Cichowska-Segiet i Sadowska [10] podają – za Marią Król, lekarzem, specjalistą rehabilitacji – zasady pracy z dzieckiem z MPD. Wszystkie one mają oparcie w założeniach systemu nauczania kierowanego i są następujące:

- systemowość – dziecko postrzegane jest jako całość; musi połączyć wiedzę z zakresu funkcji ruchowej, samoobsługi, komunikacji, zachowania,
- systematyczność – wszystkie oddziaływania edukacyjno-wychowawcze muszą być odpowiednio w czasie ułożone,
- poglądowość – wiązanie wiedzy teoretycznej z praktyczną,
- świadomość i aktywność – dziecko musi być autorem swoich dokonań, a pomoc terapeuty, opiekuna powinna być stopniowo ograniczana,
- celowość – każdy element programu nauczania i usprawniania musi być podporządkowany odpowiedniemu celowi,
- efektywność i nieprzeciążanie – określa warunki, w jakich można otrzymać od dziecka optymalną wiedzę,
- indywidualizacja – proces usprawniania musi być zaplanowany i zaprogramowany zależnie od indywidualnych potrzeb i możliwości dziecka,
- wszechstronność – zakłada wieloprofilowość wszystkich działań terapeutycznych,
- stopniowanie trudności i następstwa rozwojowego,
- trwałość osiągnięć oraz powtarzanie i utrwalanie czynności – wykorzystanie i utrwalanie dotychczasowych osiągnięć edukacyjno-terapeutycznych,
- optymizm pedagogiczny – dostrzeganie u dziecka jego możliwości.

Oddział rehabilitowania dorosłych w Instytucie Pető

W skład specjalistycznej placówki Instytutu Połączonej Konduktywnej Metodologii wchodzi oddział rehabilitowania dorosłych. Zajmuje się on rehabilitacją dorosłych z porażeniem centralnego układu nerwowego. Celem prowadzonych zajęć jest pomoc w odbudowie utraconych nawyków, by mogli oni znowu zajmować się działalnością twórczą

i zająć aktywne miejsce w rodzinie i społeczeństwie. W ramach tego oddziału pacjenci dzieleni są na jednorodne grupy odpowiednio do choroby, na jaką cierpią. Zatem można wymienić grupę pacjentów z hemiplegią, chorobą Parkinsona, stwardnieniem rozsianym, paraplegią, paraliżem, afazją i ataksją. Stosownie do problemów jakie powoduje dana choroba są zaprojektowane i wdrażane programy specyficzne dla danej podgrupy. Są one kompleksowe, zawierają różnorodne zadania dotyczące rozwoju funkcji ruchowych i kognitywnych. Opracowane są z nastawieniem na indywidualne potrzeby pacjentów i grupy. Dzięki realizacji wyznaczonych założeń programowych, pacjenci uczą się koordynacji ruchowej, prawidłowego rytmu, odpowiadającego właściwościom charakteru pacjenta, umiejętności osłabiania i nabierania tempa po osłabieniu, prawidłowej postawy, rytmu chodzenia. Nacisk kładzie się również na rozwój pamięci, uwagi, odpowiednich nawyków komunikacyjnych i nawyków drobnej motoryki, włączając pismo i nawyki samoobsługi. Młodzi ludzie (w wieku 18 lat) z porażeniem ruchowym centralnego układu nerwowego są przyjmowani do programu konduktywnego nauczania i rozwoju, ale w warunkach ambulatoryjnych. Dla tych, którzy tego potrzebują, są organizowane zajęcia w mniejszej grupie, a nawet przeprowadza się zajęcia indywidualne. Dla pacjentów zagranicznych i z innych miast węgierskich organizowane są turnusy trwające od 2 do 4 tygodni z programem intensywnego konduktywnego nauczania.

„Celem rehabilitacji dzieci z mózgowym porażeniem dziecięcym jest zintegrowanie tych osób w społeczeństwie. W procesie rehabilitacji wykreować można cztery płaszczyzny wpływu na jednostkę upośledzoną i na środowisko społeczne: fizyczną, psychiczną, społeczną i zawodową. Powinny one integrować się wzajemnie, a wpływ dominujący jednej z nich powinien być uwarunkowany aktualną sytuacją psychofizyczną i społeczną” [11].

Międzynarodowy wydział konduktywnego nauczania w Instytucie Pető

Częścią Instytutu Praktycznego Nauczania i Instytutu Połączonej Konduktywnej Metodologii jest międzynarodowy wydział konduktywnego nauczania. Organizuje on periodyczne konduktywne sesje dla dzieci i młodzieży ze specjalnymi potrzebami w nauczaniu. Osoby uczestniczące w programie periodycznego konduktywnego nauczania mogą przyjeżdżać na Węgry kilka razy w roku, żeby przejść intensywne konduktywne nauczanie w ciągu kilku tygodni i w rezultacie nauczania zdobyć możliwość samodzielnego stosowania opanowanych nawyków zgodnie z poziomem swojego rozwoju. Dużą zaletą periodycznego konduktywnego nauczania jest to, że

dziecko wychodzi z domowego otoczenia przyzwyczajenia. Dzięki temu podtrzymywane są optymalne warunki do rozwoju osobowości. Na etapie opracowywania programu dużo uwagi poświęca się instruowaniu i ciągłemu informowaniu rodziców. Zanim rozpocznie się program w Budapeszcie, przeprowadza się konsultacje z rodzicami, po których dopiero określone są realne bieżące cele. Równoległe z procesem konduktynnego nauczania zaleca się prowadzenie codziennych optymalnych zajęć w domowych warunkach, bez obecności konduktora, a będących kontynuacją pracy nad nawykami. Po zakończeniu programu każde dziecko otrzymuje przetłumaczone zaświadczenie w języku niemieckim, bądź angielskim lub rosyjskim.

Chociaż metoda Pető została pierwotnie opracowana na potrzeby osób dotkniętych niepełnosprawnością ruchową, powinna być ważnym uzupełnieniem postępowania leczniczego nie tylko u nich ale i u dorosłych. Żadna inna metoda rehabilitacji nie ma tak szerokiego spektrum działania. Opisuje to zdanie: „Uczenie poprzez ruch nie tylko usprawnia tę sferę działalności dzieci, ale również odwraca ich uwagę od trudności spowodowanych dysfunkcją narządu ruchu, którą mogą świadomie pokonać” [12]. Metoda Nauczania Kierowanego? (Konduktynnego) jest znana i stosowana w wielu krajach, między innymi na Węgrzech, w Belgii, Anglii, USA, Kanadzie, Izraelu [13]. W Polsce jest nadal zbyt mało znana i stosowana, a zasługuje na rozpowszechnienie [14].

Piśmiennictwo / References

1. Kavcic A, Vodusek DB. A historical perspective on cerebral palsy as a concept and a diagnosis. *Eur J Neurol* 2005, 12(8): 582-7.
2. Zgorzalewicz B, Mieszczanek T, Zgorzalewicz M. Epidemiologia opisowa mózgowego porażenia dziecięcego. *Ortop Traumatol Rehabil* 2001, 3(4): 467-471.
3. Ashwal S, Russman BS, Blasco PA, et al. Practice Parameter: Diagnostic assessment of the child with cerebral palsy: Report and the Practice Committee of the Child Neurology Society of the Quality Standards Subcommittee of the American Academy of Neurology. *Neurol* 2004, 62: 851-863.
4. Pető Institute. International Conductive Educational Unit. <http://www.peto.hu/en/> (23.06.2014).
5. Metera K, Buchajczyk B. Unique features of the Conductive Education – Pető System for the rehabilitation of children with cerebral palsy. *Ortop Traumatol Rehabil* 2001, 3(4): 531-4.
6. Grasza J. Wyrównywanie szans edukacyjnych dzieci niepełnosprawnych w wieku od 2-10 roku życia poprzez zastosowanie metody nauczania kierowanego. *Zesz Nauk WWSZiP* 2010, 14(1).
7. Jagoda M, Król M, Sapuła R, Skwarek J. Nowa jakość w zarządzaniu placówką rehabilitacyjno-edukacyjno-opiekuńczą dla dzieci z wczesnym uszkodzeniem mózgu. *Stowarzyszenie Pomocy Dzieciom Niepełnosprawnym w Zamościu*, Zamość 2006.
8. Król M. System Nauczania Kierowanego. Zintegrowanie działań rehabilitacyjno-edukacyjno-społecznych wobec dzieci z wczesnym uszkodzeniem mózgu i ich rodzin. *Stowarzyszenie Pomocy Dzieciom Niepełnosprawnym w Zamościu*, Zamość 2004.
9. Król M. Nauczanie kierowane jako system zintegrowanych działań rehabilitacyjno-edukacyjno-opiekuńczych wobec dzieci z wczesnym uszkodzeniem mózgu i ich rodzin. *Poradnik dla rodziców*. Zamość 2001. Ośrodek Rehabilitacyjno-Terapeutyczny dla Dzieci Niepełnosprawnych w Zamościu. http://nasze-dzieci.net/metody_nk.htm (23.06.2014).
10. Cichowska-Segiet K, Sadowska S. Nauczanie kierowane jako metoda łącząca pedagogikę i fizjoterapię w usprawnianiu dzieci z mózgowym porażeniem dziecięcym. *Doświadczenia zespołu szkół specjalnych nr 109 w Warszawie*. *Szk Spec* 2012, 73(3): 197-204.
11. Maciarz A. Integracja społeczna dzieci niepełnosprawnych. *WSiP*, Warszawa 1987: 17.
12. Marzęcka A. Metoda Pető, jako metoda pracy z dzieckiem z mózgowym porażeniem dziecięcym. *Lębork* 2010. http://nauczyciel24.pl/pl/publikacje-szkolnictwo-specjalne/45.html?title=_metoda_peto_jako_metoda_pracy_z_dzieckiem_z_mozgowym_porazeniem_dzieciecym&pid=MjU%3D (23.06.2014).
13. The Principle and Aim of Conductive Education. Pető Institute. http://www.peto.hu/en/index.php?option=com_content&view=article&id=58:the-principle-and-aim-of-conductive-education&catid=36:general&Itemid=58 (23.06.2014).
14. Mihilewicz S (red). *Psychologiczno-pedagogiczne problemy wspomagania rozwoju dzieci niepełnosprawnych*. Impuls, Kraków 2005.